

Rafał Łatka

s. 33–56 **Działalność i nauczanie społeczne
prymasa Stefana Wyszyńskiego (1948–1981).
Zarys zagadnienia**

Streszczenie

Słowa kluczowe Poniższa analiza ma za zadanie zaprezentować najważniejsze elementy nauczania i działalności społecznej kardynała Stefana Wyszyńskiego. W pierwszej części tekstu opisano kształtowanie się poglądów przyszłego prymasa Stefana Wyszyńskiego, naród, dobro wspólne, racja stanu

nauczania i działalności społecznej kardynała Stefana Wyszyńskiego. W pierwszej części tekstu opisano kształtowanie się poglądów przyszłego prymasa w latach 1920–1946. Następnie nakreślono najważniejsze elementy nauczania kard. Wyszyńskiego. W analizie nie mogło zabraknąć także omówienia jego stosunku do państwa komunistycznego. Osobne rozważania poświęcono na przedstawienie: programu Wielkiej Nowenny, alternatywnej wobec władz wizji państwa w latach siedemdziesiątych oraz stosunku prymasa do „Solidarności”.

**The Activity and Social Teachings
of Primate Stefan Wyszyński (1948–1981).
An Outline of the Issue**

Abstract

Keywords This analysis aims to present the main aspects of the teaching and social activity of Cardinal Stefan Wyszyński. The First part describes the formative process of the future primate (1920–1946). It then outlines the most important elements of Cardinal Wyszyński’s teaching. The analysis would not be complete without a discussion of his relationship with the communist state. Separately, the author presents the programme of the Great Novena, a vision of the state in the 1970s offering an alternative to the official one, as well as the primate’s attitude to the “Solidarity” movement.

Primate Stefan Wyszyński, nation, common good, raison d’état,

Wprowadzenie

Kardynał Stefan Wyszyński należy bez wątpienia do grona najwybitniejszych Polaków w XX w. Nieprzypadkowo został obdarzony przydomkiem „Prymas Tysiąclecia”. Mimo wielu prób¹ nie ukazało się jeszcze komplementarne naukowe opracowanie jego biografii, które w pełni oddawałoby życie i działalność tego hierarchy zarówno na polu służby dla Kościoła, jak i dla społeczeństwa². Nieco inaczej jest, jeśli chodzi o nauczanie kardynała – tu nie brakuje prac dotyczących różnych aspektów jego duszpasterskiego przesłania. Dla poniższej analizy za szczególnie cenne należy uznać publikacje Jerzego Lewandowskiego i Czesława Stanisława Bartnika, poświęcone teologii narodu kardynała³, oraz tom *Prymas Stefan Wyszyński a Niepodległa. Naród – patriotyzm – państwo w myśli i nauczaniu Prymasa Tysiąclecia*⁴.

¹ Do najważniejszych ujęć biograficznych należą: P. Raina, *Stefan kardynał Wyszyński prymas Polski*, t. 1–3, Oficyna Poetów i Malarzy, Londyn 1979–1988; P. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński. Prymas Tysiąclecia*, t. 1–5, Wydawnictwo „Lena”, Wrocław 2016; A. Micewski, *Kardynał Wyszyński, Prymas i mąż stanu*, Éditions du Dialogue, Paris 1982; M.P. Romaniuk, *Życie, twórczość i posługa Stefana Kardynała Wyszyńskiego Prymasa Tysiąclecia*, t. 1–4, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1994–2002; E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2013.

² Pierwszą próbą (na razie, z natury rzeczy, syntetyczną) ujęcia jego życiorysu w pełnej perspektywie jest książka: R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatąła, *Prymas Stefan Wyszyński. Biografia*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Soli Deo, Warszawa 2020. Kluczowe znaczenie w zakresie badań nad biografią kard. Wyszyńskiego ma wydanie całości jego osobistych zapisków pt. *Pro memoria*. Do chwili obecnej ukazało się siedem tomów tego dziennika: S. Wyszyński, *Pro memoria*, t. 1: 1948–1952, opracowanie P. Skibiński, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2017; *idem*, *Pro memoria*, t. 2: 1953, opracowanie E.K. Czaczkowska, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2017; *idem*, *Pro memoria*, t. 3: 1953–1956, opracowanie I. Czarczińska, A. Gałka, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Archidiecezja Warszawska i Archidiecezja Gnieźnieńska–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, Warszawa 2018; *idem*, *Pro memoria*, t. 5: 1953–1956, opracowanie M. Krupecka USJK, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Archidiecezja Warszawska i Archidiecezja Gnieźnieńska–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2018; *idem*, *Pro memoria*, t. 6: 1959, opracowanie G. Łeszczyński, opracowanie G. Łeszczyński, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Archidiecezja Warszawska i Archidiecezja Gnieźnieńska–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2020; *idem*, *Pro memoria*, t. 7: 1960, opracowanie R. Łatka, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Archidiecezja Warszawska i Archidiecezja Gnieźnieńska–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego–Instytut Prymasowski–Muzeum Jana Pawła II i Prymasa Wyszyńskiego, Warszawa 2019; *idem*, *Pro memoria*, t. 8: 1961, opracowanie M. Wiśniewska, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Archidiecezja Warszawska i Archidiecezja Gnieźnieńska–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego–Instytut Prymasowski–Muzeum Jana Pawła II i Prymasa Wyszyńskiego, Warszawa 2019.

³ J. Lewandowski, *Naród w nauczaniu kardynała Stefana Wyszyńskiego*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1989; *idem*, *Wizja narodu polskiego w myśli Kardynała Stefana Wyszyńskiego*, „Bielosko-Żywieckie Studia Teologiczne” 2002, t. 3, s. 455–470; *idem*, *Wskazania Prymasa Tysiąclecia dla narodu polskiego*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2002, t. 1, s. 21–34; C.S. Bartnik, *Chrześcijańska nauka o narodzie według prymasa Wyszyńskiego*, Odnova, Londyn 1982; *Polska teologia narodu*, red. C.S. Bartnik, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1988.

⁴ *Prymas Wyszyński a Niepodległa. Naród – patriotyzm – państwo w myśli i nauczaniu Prymasa Tysiąclecia*, red. E.K. Czaczkowska, R. Łatka, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego–Instytut Prymasowski, Warszawa 2019.

Chcąc w sposób możliwie pełny ująć myśl społeczną prymasa, należy zwrócić uwagę na kilka zasadniczych kwestii. Po pierwsze, na fakt, iż myśl ks. Wyszyńskiego mogła się swobodnie i intensywnie rozwijać się tylko do momentu, gdy w 1946 r. otrzymał nominację na ordynariusza lubelskiego⁵. W kolejnych latach, aż do śmierci w 1981 r., biskup, arcybiskup, a następnie kardynał Wyszyński zajmował się przede wszystkim posługą duszpasterską oraz na mocy specjalnych uprawnień przyznanych przez Stolicę Apostolską opieką nad całym Kościołem w Polsce (wraz z dawnymi terenami II Rzeczypospolitej, a prawdopodobnie nawet z obszarem Związku Sowieckiego)⁶.

Drugą równie istotną kwestią, bez uwzględnienia której nie można zrozumieć nauczania społecznego prymasa, jest to, że dla niego zawsze priorytetem była posługa pasterska i rola nauczyciela narodu, a nie aktywność w sferze politycznej⁷. Prymas podkreślił to już w liście pasterskim z okazji ingresu do Warszawy i Gniezna: „Czy mam jeszcze obowiązek przedstawiać się wam? Nie jestem ci ja ani politykiem, ani dyplomata, nie jestem działaczem ani reformatorem. Ale natomiast jestem waszym duchownym, pasterzem i biskupem dusz waszych, jestem apostołem Jezusa Chrystusa. Posłannictwo moje jest kapłańskie, pasterskie, apostołskie, wyrosłe z odwiecznych Bożych myśli, ze zbawczej woli Ojca, dzielącego się radośnie szczęściem swoim z człowiekiem”⁸. Mężem stanu, który był zmuszony wchodzić w sferę polityczną, Prymas Tysiąclecia stał się z konieczności i w następstwie konkretnej potrzeby wypełnienia pustki powszechnie szanowanego autorytetu społecznego w okresie komunistycznej dyktatury.

Po trzecie wreszcie, trzeba pamiętać, iż w praktycznym działaniu kard. Wyszyńskiego możemy się doszukać realnego programu, lecz nie tyle politycznego, ile raczej narodowego, który konsekwentnie realizował w czasie prymasowskiej posługi. Mówił o tym wyraźnie w czasie kazania wygłoszonego w Krakowie 11 maja 1975 r.: „Kościół, dzieci Boże, w naszej Ojczyźnie staje za wzorem swoich najwyższych pasterzy w obronie człowieka przed nadużyciami ze strony władzy. I dlatego też i w Polsce Kościół staje w obronie – że się tak wyrażę – narodowej racji stanu, co oznacza coś więcej aniżeli polityczna racja stanu, bo polityczna racja stanu zmienia swoje wymiary, natomiast

⁵ Na temat tego okresu w życiu prymasa szerzej *vide* B. Pylak, *Stefan Wyszyński, biskup lubelski 1946–1949*, Redakcja Wydawnictwa KUL, Lublin 2000; P. Nitecki, „Wiem, jak godną stolicę obejmuję w dzie-dzictwie”. *Biskup Stefan Wyszyński, pasterz Kościoła lubelskiego*, Wyższe Seminarium Duchowne (Wrocław)–Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2012; *Protokoły wizytacji kanonicznych przeprowadzonych przez biskupa lubelskiego Stefana Wyszyńskiego w parafiach na terenie obecnej diecezji zamojsko-lubaczowskiej 1946–1948*, wstęp i opracowanie, M. Leszczyński, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2020.

⁶ Na temat uprawnień specjalnych prymasa Wyszyńskiego szerzej *vide* Z. Janczewski, *Prerogatywy prymasów Polski*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1998, t. 31, s. 157–169; J. Krukowski, *Uprawnienia nadzwyczajne kard. Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski, wobec zagrożeń ze strony reżimu komunistycznego*, „Studia Prymasowskie” 2001, t. 5, s. 29–42; J. Pietrzak, *Pełnia prymasostwa. Ostatnie lata prymasa Polski kardynała Augusta Hlonda 1945–1948*, t. 1, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2009, s. 33–49; R. Łatka, *Episkopat Polski wobec rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2019, s. 20–26; *Uprawnienia wyjątkowe prymasa Stefana Wyszyńskiego. Wybór dokumentów 1948–1979*, wybór i opracowanie K. Śmigiel, P. Lewandowski, Wydawnictwo Bernardinum, Pelplin 2020.

⁷ R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatąła, *Prymas Stefan Wyszyński...*, s. 58 *et seqq.*

⁸ S. Wyszyński, *List pasterski na Ingres do Gniezna i Warszawy*, 6 I 1949, [w:] *idem, Dzieła zebrane*, t. I: 1949–1953, Soli Deo, Warszawa 1991, s. 14.

Naród trwa, ma swoją kulturę religijną, narodową, swój obyczaj narodowy i stoi na straży tych wartości, które od razu nie powstają, ale też i zniszczyć się od razu nie dadzą⁹. Te same poglądy możemy odnaleźć w Wielkiej Nowennie (uwieńczonej rokiem obchodów millenijnych), czyli w autorskim programie duszpasterskim kard. Wyszyńskiego odrodzenia narodu, nie tylko w wymiarze religijnym, ale również moralnym¹⁰. Owe konkretne koncepcje kardynała były widoczne także w jego aktywności podejmowanej w całej dekadzie lat siedemdziesiątych, gdy wraz z innymi biskupami w memoriałach przesyłanych do władz i w licznych wystąpieniach publicznych proponował zupełnie inną wizję Polski niż tę, którą lansowali rządzący komuniści¹¹.

Aby w pełni zrozumieć spojrzenie kard. Wyszyńskiego na sferę społeczną i polityczną, musimy pamiętać o wszystkich wymienionych wyżej płaszczyznach i analizować je łącznie. Bez krótkiego spojrzenia na okres pierwszych lat kapłaństwa i dostrzeżenia inspiracji ideowych z jakich czerpał, trudno byłoby zrozumieć linię działania hierarchy w okresie jego prymasowskiej posługi (stąd w tekście wprowadziłem zarys tej tematyki). Z kolei bez pokazania, jak praktycznie wyglądała realizacja programu religijno-narodowego, nie będziemy mogli zrozumieć konsekwencji, które wynikały z ukształtowania się poglądów społecznych S. Wyszyńskiego w okresie II Rzeczypospolitej i w czasie II wojny światowej. Osobnej analizy wymaga walka kard. Wyszyńskiego o prawo do swobodnego wyznawania wiary w realiach Polski pod rządami komunistów, ale jest to temat na inne rozważania¹².

Główne kierunki myśli społecznej ks. Wyszyńskiego w latach 1920–1946

Myśl społeczna ks. Wyszyńskiego kształtowała się w okresie: od studiów w Wyższym Seminarium Duchownym we Włocławku (rozpoczętych w 1920 r.), gdzie przyszły

⁹ Cyt. za: J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce 1944–1989*, Wydawnictwo Neriton–Instytut Historii PAN, Warszawa 2003, s. 378.

¹⁰ Píše o tym w bardzo interesujący sposób Bartłomiej Noszczak *vide idem*, *My, Naród. Polska i Polacy w millenijnym programie prymasa Stefana Wyszyńskiego (1956–1966/1967)* [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa...*, s. 153–189; *idem*, *Antymielniem. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2020, s. 59 *et seq.* Na ten temat *vide etiam* *Millenium czy Tysiąclecie*, red. B. Noszczak, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2006; 1966. *Millenium Chrztu Polski Prymasa Stefana Wyszyńskiego. Perspektywa teologiczno-społeczna*, red. E.K. Czaczkowska, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2016; *Obchody Millenium na uchodźstwie. W 50. rocznicę*, red. R. Łatka, J. Żaryn, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2016; *Pół wieku Milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956–1966/1967)*. *Studia i materiały*, red. B. Noszczak, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2017.

¹¹ R. Łatka, *Episkopat Polski...*

¹² Temat ten był wielokrotnie analizowany przez historyków i nie ma potrzeby w tym miejscu powtarzać ich ustaleń (szerzej *vide np.* R. Łatka, J. Marecki, *Kościół katolicki w Polsce rządzonej przez komunistów*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2017). Z pewnością wymaga on jednak syntezy i przygotowania osobnego monograficznego opracowania.

kardynał otrzymał solidne wykształcenie teologiczne i społeczne; przez studia specjalistyczne na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w latach 1924–1929 (uwieńczone doktoratem z prawa kanonicznego); wyjazd w celach naukowych do Europy Zachodniej (1929–1930); posługę kapłańską we Włocławku; przeżycia okresu okupacji i wreszcie w czasie krótkiego ponownego pobytu w rodzimej diecezji (w latach 1945–1946), gdzie pełnił wiele funkcji, m.in. organizatora i rektora Wyższego Seminarium Duchownego¹³. To właśnie na tym etapie życia Wyszyński nabył wiedzy oraz umiejętności analizowania rzeczywistości społeczno-politycznej oraz wyciągania z niej interesujących poznawczo wniosków. Wówczas również wydał szereg publikacji naukowych i publicystycznych dotyczących ważnych kwestii politycznych i społecznych. W centrum zainteresowania przyszłego prymasa znajdowała się przede wszystkim katolicka nauka społeczna, a w niej: problemy upośledzonych w II Rzeczypospolitej grup społecznych, czyli chłopów i robotników; zagadnienie pracy i, co dziś się wydaje najciekawsze, ocena kapitalizmu oraz wielkich ideologii XX w.: komunizmu, faszyzmu i w mniejszym stopniu nazizmu¹⁴. Szczególnie istotne pod tym względem są jego artykuły publikowane w „Ateneum Kapłańskim”¹⁵ oraz kilka książek, które zostały wydane w formie broszur. W latach 1931–1939 przysły prymas opublikował w sumie 106 prac naukowych, w przeważającej mierze poświęconych katolickiej nauce społecznej i problemom społeczno-gospodarczym¹⁶. Wśród najważniejszych dzieł duchownego dotyczących tej problematyki należy wymienić: *Przemiany moralno-religijne pod wpływem bezrobocia*, Włocławek 1937; *Zasięg i charakter zainteresowań katolickiej myśli społecznej*, Poznań 1937; *Katolicki program walki z komunizmem*, Włocławek 1937; *Inteligencja w przedniej straży komunizmu*, Katowice 1938.

Niewątpliwie w okresie II Rzeczypospolitej ks. Stefan Wyszyński był nie tylko antykomunistą, ale również świetnym znawcą doktryny marksistowskiej¹⁷. Ksiądz Wyszyński dał się w swoich publikacjach poznać jako zdecydowany krytyk ideologii komunistycznej, szczególnie w kwestii jej bezbożnictwa i prowadzenia bezwzględnej walki z każdą religią.

¹³ R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatąła, *Prymas Stefan Wyszyński...*, s. 18–32. *Vide etiam* W. Kujawski, *Szkic włocławskich dziejów Stefana Wyszyńskiego*, „Ateneum Kapłańskie” 2001, t. 136, nr 3 (553), z. 3, s. 408–415; P. Nitecki, *Ksiądz Stefan Wyszyński, student katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w latach 1925–1929*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2006; *idem*, *Włocławskie dzieje ks. Stefana Wyszyńskiego 1917–1946*, Soli Deo, Wrocław 2008.

¹⁴ M.P. Romaniuk, *Życie, twórczość...*, t. 1; R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatąła, *Prymas Stefan Wyszyński...*, s. 22–25. *Vide np.* S. Wyszyński, *Faszyzm a Kościół*, „Prąd” 1930, nr 17; *idem*, *Duszpasterz w budowaniu ustroju korporacyjnego*, „Ateneum Kapłańskie” 1939, t. 43, s. 105–130.

¹⁵ S. Wyszyński, *Katolicka nauka społeczna. Wybór artykułów z „Ateneum Kapłańskiego” z lat 1929–1946*, Wydawnictwo Diecezjalne, Włocławek 2001. *Vide etiam* P. Nitecki, *Ksiądz Stefan Wyszyński jako profesor katolickiej nauki społecznej we Włocławku (1931–1939)*, „Studia Prymasowskie” 2007, t. 1, s. 215–240; M. Laskowska, *Praca dziennikarska i redaktorska ks. Stefana Wyszyńskiego w latach 1924–1946*, „Studia Prymasowskie” 2009, t. 3, s. 157–186.

¹⁶ A. Micewski, *Kardynał Wyszyński...*, t. 1, s. 22.

¹⁷ A. Poniński, *Realista i prorok. Zarys poglądów ks. Stefana Wyszyńskiego na komunizm i socjalizm*, „Ateneum Kapłańskie” 2001, t. 136, z. 3 (553), s. 455–468; P. Nitecki, *Ksiądz Stefan Wyszyński w perspektywie rozpoznania komunizmu*, „Studia Prymasowskie” 2009, t. 3, s. 39–50.

Był też niewątpliwie jednym z prekursorów krytycznego spojrzenia na Związek Sowiecki wśród publicystów piszących w II Rzeczypospolitej¹⁸. W sformułowanej przez siebie ocenie kapitalizmu i komunizmu twórczo rozwijał i interpretował nauczanie papieskie na temat kwestii społecznych¹⁹. W grudniu 1931 r., z okazji 40. rocznicy ogłoszenia encykliki Leona XIII *Rerum novarum*, opublikował na jej temat w „Ateneum Kapłańskim” tekst. Zwracał w nim uwagę, że „R[erum] N[ovarum] podaje cztery zasadnicze przyczyny, dla których wypowiada się przeciwko socjalistycznej próbie zamiany własności prywatnej na wspólną: przede wszystkim zamiana ta nie daje pewności, że rozwiąże zagadnienie; [...] w dziedzinie własności, trzeba mieć, prócz dobrych nadziei, poważne racje za sobą; zamiana ta jest szkodliwa dla robotnika; jest dalej niesprawiedliwa; i wreszcie sprzeciwia się porządkowi społecznemu”²⁰. Zarówno komunizm, jak i kapitalizm były, w jego ocenie, ideologiami dehumanizującymi człowieka, kierującymi się nie jego dobrem, lecz zyskiem lub „dobrem kolektywu”, nieszanującymi godności ludzkiej. Przeciwestawiał więc im katolicką naukę społeczną oraz personalizm chrześcijański²¹.

Przyszły prymas był w okresie II Rzeczypospolitej zwolennikiem tzw. dynamizmu katolickiego, czyli szerokiego zaangażowania katolików w życie społeczne, znacząco wykraczającego poza świątynię. Główne założenia tej doktryny sformułował mistrz duchowy przyszłego prymasa – ks. Władysław Kornilowicz, który nawoływał do przebudowy polskiej religijności, odwołując się do myśli św. Tomasza z Akwinu i personalizmu Jacques’a Maritaina. Ksiądz Wyszyński wielokrotnie przywoływał tego kapłana²², nawiązując do jego przemyśleń²³. Stało się to szczególnie widoczne już w okresie PRL, gdy prymas wielokrotnie wzywał laikat do większego zaangażowania w sferze społecznej²⁴.

Analizując myśl ks. Wyszyńskiego z okresu powojennego, warto zwrócić uwagę na cykl ponad czterdziestu artykułów opublikowanych pod wspólnym tytułem *Ład w myślach* na łamach założonego przez niego w sierpniu 1945 r. czasopisma „Ład Boży”. W cyklu tym przyszły prymas odnosił się do wyzwań społecznych Kościoła w nowej rzeczywistości politycznej (staną się one poniekąd wyznacznikiem całego jego nauczania już w okresie posługi biskupiej i prymasowskiej)²⁵. Podkreślał tam m.in. konieczność walki o godność każdego człowieka i zadbania o jego wychowanie społeczne, troskę o prawa rodziny, prawo do nieskrępowanego wyznawania wiary. W tekście *Społeczność*

¹⁸ Spośród duchownych problem tej rozwijali w swoich pracach i wystąpieniach: abp Józef Teodorowicz i kard. August Hlond. Szerzej *vide* *W obronie niepodległości. Antykomunizm w II Rzeczypospolitej*, red. J. Kloczkowski, F. Musiał, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2009.

¹⁹ Na temat nauczania społecznego Piusa XI szerzej *vide* E. Kozerska, *Państwo i społeczeństwo w poglądach Piusa XI*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006.

²⁰ Cyt. za: M.P. Romaniuk, *Życie, twórczość...*, t. 1..., s. 116.

²¹ F.J. Mazurek, *Teologiczno-filozoficzny personalizm katolickiej nauki społecznej w ujęciu Stefana Kardynała Wyszyńskiego*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2003, nr 1, s. 47–59.

²² Poznali się w czasie studiów na KUL i od tego czasu, aż do śmierci ks. Kornilowicza w 1946 r.: miał on wielki wpływ na rozwój intelektualny ks. Wyszyńskiego.

²³ S. Wyszyński, *Nasz Ojciec, ksiądz Władysław Kornilowicz*, Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa 1980.

²⁴ Szerzej *vide* R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatała, *Prymas Stefan Wyszyński...*

²⁵ R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatała, *Prymas Stefan Wyszyński...*, s. 31.

rodzina z 10 listopada 1945 r. wskazywał: „Można powiedzieć, że rodzina jest społecznością naturalną. Ponieważ zaś natura ludzka jest dziełem Boga, stąd wszystkie naturalne dążności człowieka są wyrazem praw naturalnych nadanych człowiekowi przez Boga. A więc i rodzina – już przez samą naturę ludzką – jest dziełem Boga. Rodzina, choć jest tak mała, to jednak jest prawdziwą społecznością”²⁶.

Inną niezwykle ważną publikacją ks. Wyszyńskiego obrazującą jego myśl społeczną i polityczną była książka *Duch pracy ludzkiej*, wydana we Włocławku w 1946 r. Została ona przygotowana na podstawie konferencji wygłaszanych przez duchownego w czasie okupacji. Opierając się na encyklikach papieskich *Rerum novarum* z 1891 r. i *Quadragesimo anno*, ogłoszonej 40 lat później przez Piusa XI, przyszedł kardynał w pracy tej poruszać zagadnienia dotyczące moralności w życiu społecznym oraz kwestii wynikających z ekonomicznego, a przede wszystkim katolickiego, spojrzenia na pracę jako wartość nie tylko materialną²⁷. Rozprawa *Duch pracy ludzkiej* wprost obalała komunistyczny pogląd na wiele spraw społecznych²⁸. Książd Wyszyński m.in. otwarcie opowiadał się w niej za własnością prywatną i wyrażał sprzeciw wobec rewolucyjnych metod działania charakterystycznych dla marksizmu²⁹. Jak zauważył jeden z badaczy, dzieło przyszłego prymasa znacząco wyprzedziło wskazania Soboru Watykańskiego II oraz współbrzmiało z późniejszym nauczaniem Jana Pawła II na ten temat³⁰.

Najważniejsze elementy myśli społecznej kard. Wyszyńskiego w okresie posługi prymasowskiej

Przyglądając się posłudze prymasa od strony jego przekazu społecznego i narodowego, należy zwrócić uwagę na kilka kluczowych kwestii, które poruszał. Są to: przesłanie do rodzin i troska o każdego człowieka (również o ludzi niewierzących); idea dobra wspólnego i polskiej racji stanu; walka z indyferentyzmem, nihilizmem i wszelkimi patologiami społecznymi; prawa i obowiązki obywatelskie wobec państwa – nawet tak ułomnego jak PRL – z czego kardynał doskonale zdawał sobie sprawę³¹. W ujęciu prymasa Wyszyńskiego: „Naród to żywa zbiorowość żywych ludzi związanych w jeden osobowy podmiot przez wszechogarniającą miłość wewnętrzną i zewnętrzną, idących przez rzeczywistość dziejów z przeszłości, przez teraźniejszość ku wyższej przyszłości. W rezultacie wytwarza się szczególne społeczeństwo narodowe, które posiada swoją głęboką spójność i zwartość,

²⁶ Cyt. za: M.P. Romaniuk, *Życie, twórczość...*, t. 1..., s. 225.

²⁷ S. Wyszyński, *Duch pracy ludzkiej. Myśli o wartości pracy*, Soli Deo, Warszawa 2020.

²⁸ R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatała, *Prymas Stefan Wyszyński...*, s. 32.

²⁹ S. Wyszyński, *Duch pracy...*, s. 129 *et seqq.*

³⁰ I. Fudali, *Myśl społeczna Stefana Wyszyńskiego – Prymasa Polski*, Oficyna Poligraficzna „Apla”, Kielce 2003, s. 45.

³¹ J. Lewandowski, *Naród w nauczaniu...*; R. Nęcek, *Państwo w nauczaniu społecznym Prymasa Polski Stefana Wyszyńskiego*, Wydawnictwo św. Stanisława BM Archidiecezji Krakowskiej, Kraków 2004; R. Łatka, *The Idea of The Common Good and The Reason of State in The Teaching of Primate Wyszyński*, „Theologica Varsaviensia” 2018, t. 56, nr 2, s. 65–82; J. Buczek, *Kardynał Stefan Wyszyński obrońcą prawdy, wolności i sprawiedliwości w okresie zniewolenia komunistycznego*, [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległość...*, s. 11–54.

podmiotowość, a nawet pewnego rodzaju osobowość narodową³². Precyzyjnie napisał o tym Józef Zabielski, który właściwie uchwycił, jak istotny był dla prymasa patriotyzm: „Analiza wielu różnorodnych wypowiedzi Prymasa Tysiąclecia ukazuje, że patriotyzm i miłość Ojczyzny w jego życiu i pasterskiej posłudze miały niezwykle ważne znaczenie. Bez obawy błędu można powiedzieć, że stawiał je on u szczytu hierarchii wartości, traktując równocześnie jako fundamentalne zobowiązanie. Tak pojmowany normatyw zakotwiczony był w miłości człowieka, jego niepowtarzalnej wartości, któremu życie społeczne nadawało nowe znaczenie i zobowiązanie. Owe zobowiązanie realizowało się w pracy na rzecz dobra wspólnego, które stanowiło Naród i Ojczyzna³³. Dodać w tym miejscu należy, że naród w ujęciu kard. Wyszyńskiego, nie może być właściwie oceniany bez obecności Boga, gdyż to właśnie Bóg „rządzi ludami i narodami”. Polski naród prymas wielokrotnie definiował jako chrześcijański, związany nierozwalną więzią ze Stolicą Apostolską³⁴.

Na pierwszy plan w zarysowanym powyżej ujęciu wysuwa się troska prymasa o rodzinę jako podstawową komórkę społeczną, która składa się na większą całość, jaką jest naród (pisany przez niego zawsze wielką literą). Należy zauważyć, że dla kard. Wyszyńskiego było oczywiste, że dla właściwego ułożenia stosunków społecznych rodzina jest kluczowa³⁵. Z tego względu możemy dostrzec w jego nauczaniu nieustanną troskę o jej kondycję: duchową, moralną, a także materialną. Za warunek rozwoju narodu uważał więc zadbanie w pierwszej kolejności o stałe podnoszenie jakości jej życia we wszystkich trzech wskazanych wyżej płaszczyznach. Prymas kierował ponadto specjalnie przygotowane wskazania do: kobiet³⁶, mężczyzn i do młodzieży³⁷. Uważał, że zindywidualizowane przesłanie do poszczególnych części składowych rodziny jest niezwykle istotne i jako duszpasterz nie może go zaniedbać³⁸. W jednej z najważniejszych dla

³² J. Lewandowski, *Naród w nauczaniu...*, s. 20. Cf. A. Rastawicka, *Ten zwycięzca, kto miłuje. Życie i nauczanie prymasa Stefana Wyszyńskiego*, Muzeum Jana Pawła II i Prymasa Wyszyńskiego, Warszawa 2020, s. 303.

³³ J. Zabielski, *Umiłowanie ziemi ojczystej jako wyraz miłości ojczyzny w nauczaniu kardynała Stefana Wyszyńskiego*, „Studia Prymasowskie” 2007, t. 1, s. 267.

³⁴ J. Lewandowski, *Naród w nauczaniu...*, s. 21–25.

³⁵ W wystąpieniu z 30 grudnia 1975 r. kard. Wyszyński podkreślał: „Rodzina i Naród – to nie są instytucje, to są organizmy żywe, mające swoją własną dynamikę i przejawy biologicznego bytowania. Poza nimi – wszystkie inne formy społeczne, takie jak: państwo, rząd, partia – mają wymiary instytucji. Naród i rodzina istnieć muszą, ale tamte instytucje mogą istnieć lub nie”. Cyt. za: *ibidem*, s. 35. Cf. R. Nęcek, *Państwo w nauczaniu społecznym...*, s. 41 *et seqq.*

³⁶ S. Wyszyński, *O godności kobiety*, Wydawnictwo Sumus, Zielonka 2020. *Vide etiam* M. Ozorkowski, *Kobieta – służebnica w nauczaniu Stefana Kardynała Wyszyńskiego*, „Studia Teologiczne” 2001, nr 19, s. 77–87; B. Mackiewicz, *Rola kobiet w nauczaniu patriotycznym prymasa Wyszyńskiego (zarys problemu)*, [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa...*, s. 135–152.

³⁷ A. Rynio, *Wychowanie młodzieży w nauczaniu kardynała Stefana Wyszyńskiego*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2011.

³⁸ S. Wyszyński, *Nauczanie społeczne 1946–1981*, Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, Warszawa 1990; Z. Struzik, „Rodzina Bogiem silna mocą swego narodu”. *Nauczanie o rodzinie kard. S. Wyszyńskiego*, „Kultura – Media – Teologia” 2010, nr 3, s. 105–119; M. Parzyszek, *Rodzina w nauczaniu kardynała Stefana Wyszyńskiego. Aspekt pedagogiczny*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2012. Prymas uznawał brak moralności chrześcijańskiej za największą przeszkodę na drodze do rozwoju rodziny i narodu *vide* A. Rastawicka, *Ten zwycięzca, kto miłuje...*, s. 190.

siebie prac, zatytułowanej *Wszystko postawiłem na Maryję*, kard. Wyszyński zdecydowanie podkreślał: „Musimy podnieść Polskę wzwyż! Mamy mówić sobie wzajemnie: rodzinom, mężom i żonom, córkom i synom, młodzieży i dzieciom: w górę serca. Musimy mówić naszemu Narodowi, państwu, i tym co nami rządzą: Miłujcie! Jeszcze więcej miłujcie! Uczcie się miłować. [...] by Naród był w miłości, musi sam być jednością w sobie, opanowany wewnętrznie, pełen wewnętrznego pokoju. Człowiek bez pokoju, nikomu pokoju nie da. Człowiek bez miłości, miłości nie udzieli”³⁹.

Równie istotna w nauczaniu kard. Wyszyńskiego była troska o dobro wspólne i narodową rację stanu. Obydwie te kategorie traktował zwykle w sposób łączny, stale się do nich odnosząc. Wysuwały się na pierwszy plan, szczególnie w okresach kryzysów powojennej Polski, w momentach wzrostu napięcia społecznego⁴⁰. Polskę prymas traktował jako przedmiot wspólnego zaangażowania wszystkich członków społeczeństwa, bez względu na ich poglądy. Co najważniejsze, kardynał Wyszyński potrafił patrzeć na sytuację polityczną bez ideologicznego skrzywienia czy zacierzewienia, innymi słowy – bez dogmatyzmu⁴¹. Jeśli uważał, że komuniści czynią coś na rzecz dobra wspólnego i troszczą się o los społeczeństwa, to popierał tę ich działalność (przykładem tu może być stanowisko w kwestii granic zachodnich i integracji Ziemi Zachodnich i Północnych⁴² lub walka z patologiami społecznymi – szczególnie z alkoholizmem). Wynikało to z przekonania prymasa przedstawionego już w liście na ingres do Gniezna i Warszawy, w którym napisał, że „Polska jest jednością, Polska jest całością, Polska jest jednym sercem, Polska jest jednym ramieniem. Polska jest jak wielka rodzina, wspaniała Bożą mocą i siłą przedziwną”⁴³. Kardynał Wyszyński podkreślał także mocno wkład Kościoła w polską historię i dziejową rolę, jaką w nich odgrywał: „Nie można znaleźć takiego okresu w naszym dziesięciowieczu historii, aby Kościół w Polsce był nieobecny, aby ktoś się ku niemu nie oglądał i nie mówił w sercu: «Dokąd pójdziemy? Słowa Żywota wiecznego Ty masz»”⁴⁴.

W przekonaniu kard. Wyszyńskiego znacznie groźniejszym zjawiskiem niż rządy komunistów w Polsce był powszechny zanik wartości w życiu społecznym, wszechobecny nihilizm. Mówił o tym jasno 13 czerwca 1957 r. podczas rozmowy z papieżem Piusem XII: „Podejmuję swoją myśl, że dla Kościoła komunizm nie jest problemem

³⁹ S. Wyszyński, *Wszystko postawiłem na Maryję*, Editions du Dialogue, Paris 1980, s. 144–146.

⁴⁰ R. Łatka, *Prymas Stefan Wyszyński. Niekwestionowany przywódca*, „Biuletyn Instytutu Pamięi Narodowej” 2020, nr 6, s. 50–56.

⁴¹ R. Łatka, *The Idea of the Common Good...*, s. 65–70.

⁴² Na ten temat *vide* Stefan Kardynał Wyszyński wobec Ziemi Zachodnich i Północnych oraz stosunków polsko-niemieckich. W 100-lecie urodzin Prymasa Tysiąclecia, red. T. Dzwonkowski, C. Osękowski, Katolickie Stowarzyszenie „Civitas Christiana”–Garmond, Warszawa–Poznań 2001; W. Kucharski, *Ziemia Zachodnie i Północne jako racja stanu w myśli i działaniach prymasa Stefana Wyszyńskiego w latach 1948–1972 (ze szczególnym uwzględnieniem archidiecezji wrocławskiej)*, [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa...*, s. 227–249; D. Zamiatała, *Prymas Wyszyński wobec Ziemi Zachodnich*, [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa...*, s. 251–271.

⁴³ S. Wyszyński, *Przemówienie na Ingresie do prokatedry Warszawskiej*, 6 II 1949, Warszawa, [w:] *idem, Dzieła zebrane*, t. I..., s. 17.

⁴⁴ Cyt. za: K. Czuba, *Prymas Stefan Wyszyński – obrońca polskiej kultury*, „Studia Prymasowskie” 2007, t. 1, s. 104. Szerzej *vide* E.K. Czaczkowska, *Wizja historii w nauczaniu prymasa Stefana Wyszyńskiego*, [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa...*, s. 89–103.

sojuszów politycznych, ale problemem moralnym. Indyferentyzm mas jest groźniejszy dla Kościoła niż komunizm, bo ten indyferentyzm zabija religię w sercach, a komunizm zmusza do walki, walczy sam przeciwko sobie tam, gdzie rządzi. Dziś w Polsce nie ma potrzeby prowadzić światopoglądowej walki z komunizmem, bo komunizm zwalcza sam siebie. Widać to na przykładzie młodzieży, która była uprzywilejowana maksymalnie, a pierwsza zbuntowała się przeciwko gwałtowi ustroju komunistycznego⁴⁵.

Mimo negatywnej oceny systemu komunistycznego panującego w Polsce kard. Wyszyński w swoim nauczaniu zwracał uwagę na obowiązki obywatelskie. Wzywał do wypełniania powinności wobec państwa, wskazując, że ich realizacja powinna płynąć z solidarnej troski o jego stan i to nawet mimo to, że Polska „ludowa” nie realizuje swoich zadań w zakresie swobód obywatelskich⁴⁶. Robert Nęcek trafnie podkreślał, że „Prymas w swoim przekazie homiletycznym powinności obywatelskie wobec państwa stara się ukonkretnić. Nie wystarczy bowiem o dobru wspólnym mówić, trzeba je popierać w określonym działaniu. Toteż konkretami – według prymasa – są: obowiązek płacenia podatków, kontrolowanie władzy państwowej, służba wojskowa i obywatelskie nieposłuszeństwo wobec władzy państwowej”⁴⁷.

Stosunek do państwa komunistycznego – realizm polityczny

Jerzy Lewandowski słusznie zauważył, że kard. Wyszyński zawsze wyżej stawiał naród niż państwo. Wynikało to z przekonania hierarchy, że polskość jest bytem trwalszym i znacznie głębiej osadzonym w rzeczywistości niż jakakolwiek struktura administracyjna powołana do życia przez obywateli (lub jak w przypadku Polski „ludowej” przez sowieckiego okupanta)⁴⁸. Prymas oceniał, że zmiany polityczne i systemowe, które przyniosło zakończenie II wojny światowej, okażą się bardziej trwałe niż jedno pokolenie, a sytuacja, w jakiej znalazła się Polska, nie zmieni się w dającej się przewidzieć przyszłości. Z tego względu uważał, że Kościół jest zmuszony wypracować z komunistami swego rodzaju *modus vivendi*, który umożliwi prowadzenie przez tę instytucję misji duszpasterskiej⁴⁹.

Linie swojego postępowania wobec władz w pierwszym okresie prymasowskiej posługi abp. Wyszyński ujął następująco: „Walczę tylko o to i bronię tylko tego, co się Kościołowi słusznie należy”. Dodawał, że z komunistami należy osiągnąć konsensus pomimo

⁴⁵ Cyt. za: R. Łatka, *Czy Prymas Polski Stefan Wyszyński był antykomunistą?*, [w:] *Antykomunizm Polaków w XX wieku*, red. P. Kardela, K. Sacewicz, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej (Oddział Białystok), Białystok–Olsztyn–Warszawa 2019, s. 579.

⁴⁶ R. Nęcek, *Powinności obywatela wobec państwa w przekazie homiletycznym prymasa Stefana Wyszyńskiego*, [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa...*, s. 121–127.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 127.

⁴⁸ J. Lewandowski, *Naród w nauczaniu...*, s. 19, 35–36. Robert Nęcek podkreślał nawet, że zawłaszczenie przez komunistów państwa spowodowało, że prymas zrezygnował z jego aksjologicznego definiowania (*vide idem*, *Państwo w nauczaniu społecznym...*, s. 87).

⁴⁹ P. Skibiński, *Do jakiego stopnia PRL był państwem polskim? Ocena prymasa Wyszyńskiego*, [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa...*, s. 77–82.

niezwykłej trudności tego zadania⁵⁰. Z tego założenia wynikało zawarcie w kwietniu 1950 r. „Porozumienia” z władzami Polski „ludowej”, które gwarantowało Kościołowi łączność ze Stolicą Apostolską oraz możliwość prowadzenia działalności duszpasterskiej. Ceną za to było poparcie Episkopatu kolektywizacji rolnictwa oraz potępienie działalności zbrojnej podziemia niepodległościowego⁵¹. Równocześnie kard. Wyszyński nie zgadzał się na wykorzystywanie Kościoła przez władze do legitymizowania systemu i starał się unikać sytuacji, które mogły być w ten sposób odbierane przez polskie społeczeństwo. Przykładowo, odnosząc się do zwołanego przez władze zjazdu księży patriotów we Wrocławiu, Prymas zdecydowanie podkreślał: „Nie jest w duchu obyczajów kościelnych zamieniać księży na politycznych statystów od wieców i manifestacji. [...] Księża biskupi nie mogą aprobować spędów i ogólnopolskich wieców duchowieństwa, bez podważania ich autorytetu. Kapłan jest dla ołtarza, dla ambony, dla konfesjonału, a nie dla trybuny wiecowej”⁵².

Prymas uważał, że istnienie systemu komunistycznego ma przejściowy charakter, szczególnie jeśli porówna się go z wielowiekowym trwaniem narodu, którego nie złamały trudne koleje polskich dziejów. Wyraził to w ezopowy sposób w jednej ze swoich notatek w okresie uwięzienia: „Siadła wrona na czole wyniosłej jodły. Spojrzała władczo wokół i wydała okrzyk zwycięstwa. [...] godny podziwu jest tupet. A jodła ani drgnie. Zdaje się nie dostrzegać wrony [...] wszak tyle chmur już przeszło nad jej czołem, tyle ptaków przelotnych tu się zatrzymało. – Poszły jak ty pójdziesz. Nie twoje to miejsce, nie czujesz się tu pewnie i dlatego krzykiem nadrabiasz brak męstwa. [...] Trzeba cię spokojnie wycierpieć. Wykraczesz swoją nudną, bezduszną, jakże ubogą pieśń i odpłyniesz. [...] ja zostanę, by spokojnie pięć się wzwyż [...] nie było was, był las, nie będzie was, będzie las. Bajka? Nie bajka!”⁵³.

Kardynał Wyszyński został aresztowany w nocy z 25 na 26 września 1953 r., gdyż nie zgodził się na ubezwłasnowolnienie Kościoła oraz potępienie skazanego w procesie pokazowym bp. Czesława Kaczmarka. Jednak tej przymusowej izolacji trwającej do 26 października 1956 r. nie spędził beczynie. Przygotował w jej czasie uroczystości ślubowania narodu na Jasnej Górze w 1953 r. i program Wielkiej Nowenny⁵⁴. Po trzech latach uwięzienia powrócił do pełnienia funkcji kościelnych. W okresie przełomu politycznego 1956–1957 wykazał się wielkim zmysłem analizy rzeczywistości społecznej oraz wyczuciem realiów, w jakich przyszło mu działać. Wynikały one z realistycznych założeń, które przyjął wobec zmian politycznych związanych z przejściem władzy przez Władysława Gomułkę. Z nową ekipą rządową zawarł porozumienie regulujące stosunki państwo–Kościół, trafnie oceniając, że rządy nowego I sekretarza KC PZPR oznaczają poszerzenie podmiotowości

⁵⁰ R. Łatka, *Czy prymasa Wyszyńskiego można określać mianem realisty politycznego*, „Politeja” 2013, nr 25, s. 203.

⁵¹ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce 1945–1989*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2006, s. 38–60; R. Łatka, J. Marecki, *Kościół katolicki w Polsce...*, s. 35–36.

⁵² S. Wyszyński, *Pro memoria*, t. 1..., [zapis z 9 XII 1951], s. 62. Szerzej *vide* A. Dziurok, *Prymas Stefan Wyszyński wobec władz komunistycznych w latach 1949–1956*, „Studia Prymasowskie” 2012, t. 6, s. 95–106.

⁵³ S. Wyszyński, *Zapiski więzienne*, Soli Deo, Warszawa 2006, s. 67.

⁵⁴ S. Wyszyński, *Zapiski więzienne...*; *idem*, *Pro memoria*, t. 3...; *idem*, *Z głębi duszy. Kalendarzyk łaski*, Soli Deo, Warszawa 2019.

społecznej i większe uniezależnienie Polski od sowieckiego patrona. Należy podkreślić, że kard. Wyszyński zawarł umowę z władzami na dogodnych dla Episkopatu Polski warunkach, uzyskując ustępstwa w kluczowych dla działania Kościoła kwestiach⁵⁵. Nie oznacza to, że prymas wierzył w trwałość tendencji „odwilżowych” i w to, że natura systemu komunistycznego w Polsce się zmieni. Wyraźnie podkreślił w czasie kwietniowego posiedzenia Konferencji Plenarnej Episkopatu: „Sytuacja zewnątrz Kościoła się odmieniła, ale zasadniczo sytuacja się nie zmieniła; istnieje praca rozkładowa – godzi ona w dogmaty Kościoła i w moralność katolicką; [...] jest depresja moralna, polityczna i ekonomiczna”⁵⁶.

Analogiczne uwagi odnośnie do systemu komunistycznego prymas przedstawił w styczniu 1971 r., w okresie rządów w PRL kolejnego I sekretarza KC PZPR Edwarda Gierka. Odnosząc się do deklaracji władz o liberalizacji polityki wyznaniowej, wskazał na najważniejsze punkty misji Kościoła w realiach politycznych Polski pod rządami komunistów: „Nie myślimy, że te ukłony w stronę Kościoła pochodzą z czystej intencji, bo sytuacja raczej zmusza do realnego myślenia. [...] 25 lat zmagania. Doświadczenia tych zmagania uczą nas rozwagi, oględności, spokoju i umiarkowanej nadziei. Kościół widział wiele i wiele przeżył. Zdajemy sobie sprawę, że nie ma Chrystusowego Kościoła bez ofiary, bez krzyża i męki, ale nie ma też bez nadziei i zmartwychwstania. Oto droga, jakiej zapragnął Chrystus dla Kościoła w Polsce. Jesteśmy jeszcze w okresie wielkich zmagania. Robotnicy odczuli swoją pozycję i podjęli postulaty. Władze nadal certują się z robotnikami i pędzą ich do pracy. Nadal człowiek się nie liczy, liczy się produkcja, która jest bożkiem systemu. Tracimy miliardy na skutek biologicznego wyniszczenia sił organizmów robotników. Nie możemy być na to obojętni. Kościół musi odsłaniać autentyzm Ewangelii. Kościół inkorporowany w Naród musi z Narodem cierpieć i stawać w jego obronie. Nie wolno nam w tej chwili myśleć o sprawach poprawienia kościelnej administracji i o własnych udrękach. Dola ludu Bożego, poprawa bytu robotników, to nasza pierwszoplanowa sprawa. Taki charakter uwrażliwienia na sprawy i mękę ludzi powinien dominować na posiedzeniach Rady Głównej i Konferencji Plenarnej Episkopatu”⁵⁷.

Program Wielkiej Nowenny

Kardynał Wyszyński po okresie internowania powrócił do swoich obowiązków we wrześniu 1956 r. i zamiast zwalczać system komunistyczny, wołał realizować założenia

⁵⁵ R. Łatka, *Czy prymasa Wyszyńskiego...*, s. 205.

⁵⁶ Protokół Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski z 11 kwietnia 1957, k. 16, Archiwum Archidiecezji Warszawskiej, Sekretariat Prymasa Polski, sygn. 04/174. Szerzej *vide* R. Łatka, *Koniec odwilży w relacjach państwo–Kościół (1957–1958) z perspektywy Prymasa Stefana Wyszyńskiego*, [w:] *Christus vincit. Księga dedykowana Biskupowi Edwardowi Frankowskiemu w 80. rocznicę urodzin*, red. M. Krzysztofiński, J. Wołczański, Urząd Miasta Stalowa Wola–Fundacja Uniwersytecka–Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię–Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej (Oddział Rzeszów)–Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej, Stalowa Wola–Kraków–Lwów–Rzeszów–Toruń 2017, s. 313–334; *Kościół i prymas Stefan Wyszyński 1956–1966*, red. A. Dziurok, W.J. Wysocki, Katowice–Kraków 2008.

⁵⁷ Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 26 stycznia 1971, k. 4–5, Archiwum Archidiecezji Warszawskiej, Sekretariat Prymasa Polski, sygn. 04/26 Rada Główna Episkopatu Polski 1971.

Wielkiej Nowenny⁵⁸, czyli pogłębienia religijności polskiego społeczeństwa. W istocie jednak ów program okazał się być wymierzony w ustrój komunistyczny, gdyż jego efektem okazało zwycięstwo prymasa nad władzami PRL w rywalizacji o duszę Polaków⁵⁹. Na temat Wielkiej Nowenny kard. Wyszyński mówił: „Dobraliśmy się teraz do wnętrza i pracujemy we wnętrzu, bo takiej pracy nam potrzeba, żeby się przygotować na Tysiąclecie. Trzeba pracować w sercu i odnawiać serce. Trzeba pracować myślą i odnawiać myśl. [...] trzeba wzmóc moc, wolę, zastrzykiem łaski Bożej”⁶⁰.

Cechy Wielkiej Nowenny trafnie wyszczególnił Bohdan Cywiński, zauważszy, że ten duszpasterski program był masowy, tradycyjny, narodowy, romantyczny, ascetyczny, teocentryczny, a przede wszystkim maryjny⁶¹. Koncepcja kard. Wyszyńskiego wiązała się z określoną wizją narodu, a jej strategiczny cel polegał na ożywieniu wiary katolickiej Polaków. Z tego powodu program ten spotykał się nie tylko z przeciwdziałaniem komunistycznych władz, lecz także z oporem tzw. katolików postępowych (z koncesjonowanych środowisk „Tygodnika Powszechnego”, „Znaku” i „Więzi”), którzy forsowali zupełnie inny pogląd na kierunek rozwoju polskiego katolicyzmu, formułując postulat jego pogłębienia intelektualnego i promując wizję Kościoła elitarnego⁶².

Cele Wielkiej Nowenny oraz obchodów Millenium Chrztu Polski prymas nakreślił w tekście opublikowanym na łamach „Tygodnika Powszechnego”: „Uczynimy rachunek sumienia, by poznać winy dziejowe, by za nie żałować, ale natychmiast powstaniemy z klęczek, by iść za Chrystusem ku nowym wiekom, ku nowemu życiu. [...] Rzeczą najdonioślejszą jest to, by ze zbadanej przeszłości wyciągnąć wnioski dla nadchodzącej przyszłości. Trzeba dostrzec w chrześcijańskiej przeszłości Narodu przedziwną jej moc zachowawczą dla przyszłości Narodu naszego. [...] trzeba ciągle pamiętać, że życie Narodu jest w nas i przed nami. Zapewne, wyrasta ono z pnia przeszłości, jak liście z konarów, ale liść może uschnąć, kwiat może opaść i owocu nie wydać”⁶³. Wielka Nowenna, a z nią obchody Millenium Chrztu Polski miały jednak nie tylko cele moralno-religijne, ale również konkretny wymiar polityczny, który Prymas streścił w swoim dzienniku

⁵⁸ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 218–227. Na temat podejścia władz do Wielkiej Nowenny szerzej *vide* W.J. Wysocki, *Reakcje władz na milenijną nowennę i peregrynację*, „Studia Prymasowskie” 2008, t. 2, s. 21–44; Z. Zieliński, *Duszpasterski aspekt obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski*, [w:] *Kościół i prymas...*, s. 81–85.

⁵⁹ Na temat stosunku kard. Wyszyńskiego do tej konfrontacji szerzej *vide* R. Łatka, *Prymas Wyszyński wobec rzeczywistości politycznej doby Władysława Gomułki*, [w:] *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 2: 1956–1972, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej (Oddział Szczecin), Szczecin 2018, s. 47–65; B. Noszczak, *Antymilenium...* (w tej pracy także najnowsza literatura przedmiotu).

⁶⁰ S. Wyszyński, *Wszystko postawiłem...*, s. 161–162.

⁶¹ B. Cywiński, *Wichrzyciel w purpurze. Program duszpasterski prymasa Wyszyńskiego*, [w:] *Prymas Wyszyński a kultura katolicka*, red. K. Dybciak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, Warszawa 2002, s. 38–39. Podstawą programu Wielkiej Nowenny była przygotowana w czasie wojny praca ks. Wyszyńskiego pt. *Miłość i sprawiedliwość społeczna*. *Vide* P. Skibiński, *Naród oczami przyszłego prymasa. Rozważania ks. Stefana Wyszyńskiego w książce „Miłość i sprawiedliwość społeczna”*, „Teologia Polityczna” 2006–2007, t. 4, s. 272.

⁶² R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatała, *Prymas Stefan Wyszyński...*, s. 66–67. Szerzej *vide* D. Zamiatała, *Katolicy koncesjonowani wobec obchodów Millenium*, [w:] 1966. *Millenium Chrztu Polski...*, s. 85–112.

⁶³ S. Wyszyński, *W światłach tysiąclecia chrześcijaństwa Polski*, „Tygodnik Powszechny”, 1 VI 1958.

i w czasie centralnych uroczystości na Jasnej Górze: „Wobec totalnego zagrożenia Narodu, będącego pod przemocą Moskwy, wobec ateizacji programowej popieranej przez PZPR, wobec wyniszczenia biologicznego – trzeba głębokiego nurtu nadprzyrodzonego, by Naród świadomie czerpał z Kościoła moce Boże i umacniał nimi swoje życie religijne i narodowe⁶⁴”.

Obie wspomniane płaszczyzny: walka o katolicki charakter Polski i obrona przed laicyzacją w perspektywie kard. Wyszyńskiego wzajemnie się uzupełniały i przenikały⁶⁵. Sukces wizji Polski katolickiej nie byłby bowiem możliwy bez jednoczesnego ukazania ułomności projektu komunistycznego i wygrania z nim rywalizacji o „duszę Polaków⁶⁶”. Najbardziej gwałtowny charakter wspomniany wyżej spór ideowy o wizję Polski miał miejsce w latach 1965–1966 i był związany z listem biskupów polskich do biskupów niemieckich oraz z rokiem obchodów Millenium Chrztu Polski⁶⁷. Frekwencja na uroczystościach zorganizowanych przez Kościół millenijnych była zdecydowanie wyższa niż na tych, które zostały zorganizowane przez państwo pod hasłem Tysiąclecia Państwa Polskiego. Bartłomiej Noszczak, pisząc o pierwszych nich, podkreślił: „Obchody te przyczyniły się do wzmocnienia katolicyzmu. Paradoksem było to, że w okresie nieuchronnego formowania się materialistycznego podejścia do życia wierni masowo wykazali swoje uczucia religijne; Milenium było, więc niezwykłą manifestacją wiary i wyrazem łączności wiernych z Kościołem. Z drugiej strony było też swoistym wotum nieufności złożonym komunistycznym władzom⁶⁸”. Sam zaś prymas o sukcesie uroczystości millenijnych mówił w następujący sposób: „kościelne uroczystości millenijne wypadły lepiej, niż się spodziewaliśmy. Biskupi Ordynariusze zyskują na znaczeniu⁶⁹”.

Alternatywna wizja państwa i polskiej racji stanu w latach siedemdziesiątych⁷⁰

W okresie rządów w Polsce Edwarda Gierka kard. Wyszyński wzmocnił nacisk Kościoła na poszerzenie praw i wolności społecznych, daleko wykraczający poza postulaty wolności religijnej. Jest to bardzo wyraźnie widoczne w kolejnych memoriałach kierowanych do władz w latach 1971–1978. Było ich kilkanaście i każdy z nich zawierał oczekiwanie daleko idących zmian w polityce społecznej i ekonomicznej⁷¹. W czasie posiedzenia Rady

⁶⁴ S. Wyszyński, *Zapiski millenijne. Wybór z dziennika „Pro memoria” z lat 1965–1967*, Soli Deo, Warszawa 2001, s. 74–75.

⁶⁵ E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński...*, s. 287–289.

⁶⁶ P. Raina, *Kardynał Wyszyński*, t. 3: *Czasy prymasowskie 1956–1961*, „Książnica Polska”, Warszawa 1994, s. 143–162.

⁶⁷ J. Eisler, *Stefan Wyszyński...*, s. 151.

⁶⁸ B. Noszczak, *Przygotowania do Millenium Chrztu Polski i Tysiąclecia Państwa Polskiego (1956–1965)*, [w:] *Millenium czy Tysiąclecie...*, s. 24–25.

⁶⁹ Cyt. za: R. Łatka, *Prymas Wyszyński wobec rzeczywistości politycznej doby Władysława Gomułki...*, s. 58.

⁷⁰ W tej części celowo nagromadzono cytaty z wypowiedzi kard. Wyszyńskiego, by dokładnie zobrazować wizję działalności Kościoła wobec narodu, którą prymas głosił.

⁷¹ R. Łatka, *Episkopat Polski...*, s. 256–310. *Vide etiam* J. Marecki, *Wizje patriotyzmu w listach Episkopatu Polski 1949–1981*, [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa...*, s. 205–222.

Głównej (dalej – RG) Episkopatu z 26 stycznia 1971 r. prymas podkreślił: „Musimy jako biskupi w oparciu o dostępne nam środki duszpasterskie uratować wolność Narodu i Kościoła. Będzie wiele zależało od sposobu prowadzenia naszych spraw. Społeczeństwo jest nieufne i z rezerwą odnosi się do zmian. My biskupi nie możemy poddawać się emocjom. Musimy trzeźwo myśleć i w oparciu o doświadczenie Kościoła patrzeć na sprawy. [...] działać bardzo rozważnie, by nie dać pretekstu do twierdzeń, w razie czego, że nieustępliwa postawa Episkopatu przyczyniła się do interwencji. Jesteśmy dziećmi tego Narodu i troska o naród, o jego bezpieczeństwo oraz integralność nie jest nam obca. Obecnie, choć ograniczoną, ale mamy jakąś suwerenność i musimy jej bronić”⁷².

Prymas uważał, że Kościół powinien wytrwale dążyć do poszerzenia wolności społecznej, szczególnie w zakresie praw religijnych, oraz do znacznego zwiększenia swojego wpływu na politykę społeczną. Miał świadomość, że w tej kwestii zgadza się z nim większość Polaków. 18 listopada 1972 r. w czasie spotkania z Pawłem VI wskazał, że w Polsce Kościoła można bronić skutecznie, tylko opierając się na narodzie⁷³. Kardynał Wyszyński w swoich zapiskach bezpośrednio (i wielokrotnie) wskazywał na bliskie związki Kościoła i Narodu: „W Polsce nie istnieje stosunek Dwóch: Kościół i Państwo. Bo jest to baza jurydyczna. – W Polsce jest trójką: Kościół–Państwo–Naród. [...] Jeśli pisano w prasie polskiej o trójkącie – Kościół–Państwo i Episkopat, to ten bok trójkąta – «Episkopat» równa się – Naród. To znaczy – Episkopat, mający oparcie w Narodzie”⁷⁴.

Zagadnienia te prymas poruszył także w trzecim cyklu kazań, wygłoszonych na początku 1976 r. w kościele św. Krzyża w Warszawie. 25 stycznia podkreślił, że Kościół od początku dawał narodowi: „stałość swej nauki ewangelicznej, bo głosił Ewangelię wszelkiemu stworzeniu – zarówno kmieciom, jak i możnowładcom. Chociaż ich stosunek do zasad moralności chrześcijańskiej – niełatwej przecież i dla nas dzisiaj – był różny, jednakże Kościół miał te same wartości duchowe, intelektualne, moralne i społeczne dla wszystkich warstw ówczesnej ojczyzny. [...] Oczekujemy od państwa, aby umiejętnie koordynowało prawa i obowiązki wszystkich warstw społecznych – czy to będą rolnicy, czy pracownicy rolni, robotnicy przemysłowi, technicy, czy inteligencja. [...] Czego jeszcze Kościół oczekuje od państwa? Aby stało na straży praw obywateli, rodziny, narodu, państwa. [...] Aby państwo nie narzucało obywatelom jakiejś ideologii państwowej. Nie chodzi tylko o monizm filozoficzny, ale i o materializm dialektyczny [wyróżnienie moje – R.Ł.]”⁷⁵. Był to jasny program dla polskiego Episkopatu w sytuacji, gdy w państwie obowiązywał monopol PZPR, wszechobecny podział na partyjnych i bezpartyjnych, który był narzędziem do upośledzenia katolików odważnie wyznających swoją wiarę.

Prymas w homiliach z tego okresu zwracał także uwagę na rangę problemów demograficznych w polskim społeczeństwie. Jasno i otwarcie przeciwstawiał się ustawie

⁷² Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 26 stycznia 1971 r., k. 12, Archiwum Archidiecezji Warszawskiej, Sekretariat Prymasa Polski, sygn. 04/26.

⁷³ P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 3: *Lata 1975–1989*, Wydawnictwo „W drodze”, Poznań 1996, s. 12.

⁷⁴ S. Wyszyński, Pro memoria 1975, zapis z 17 II 1975, Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej.

⁷⁵ P. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński. Prymas Tysiąclecia...*, t. 4, s. 459–462. *Vide etiam* R. Nęcek, *Państwo w nauczaniu społecznym...*, s. 93–94.

o przerywaniu ciąży, podkreślając, że zwiększenie dzietności jest sprawą narodowego „być albo nie być”⁷⁶. Ponadto zdecydowanie wskazywał na konieczność pracy katolików nad sobą w zakresie pogłębienia moralności, przykładowo w Gnieźnie 25 kwietnia 1976 r. zaznaczył: „Dzieci Boże! Czuwajmy też nad poprawą naszych obyczajów w życiu osobistym, w rodzinie, w środowisku pracy, na ulicy, aby wiadomo było, że jesteśmy Narodem chrześcijańskim nie tylko z imienia, ale przede wszystkim z czynów, z codziennego życia! Pamiętajmy, że Ewangelia Chrystusowa wniosła do rodzin polskich nowy, z trudem wypracowany obyczaj – wierność małżeńską i poszanowanie życia nienarodzonych. Bądźmy świadomi, że młoda Polska rodzi się nie gdzie indziej, tylko pod sercem matki, w rodzinie domowej. Trzeba tę kolebkę Narodu uszanować! Trzeba czuwać nad tym, aby nie uczynić niczego, co szkodziłoby przyrostowy naturalnemu Narodowi”⁷⁷.

W 1976 r. Kościół w Polsce, a prymas osobiście, osiągnął ważny sukces. Na skutek dwóch memoriałów Episkopatu Polski skierowanych do władz (z 9 i 26 stycznia) w sprawie nowelizacji konstytucji PRL władze komunistyczne nie wprowadziły części planowanych zmian. Przede wszystkim zrezygnowano z uzależnienia praw obywatelskich od wypełniania obowiązków wobec państwa⁷⁸. Wiele poprawek w przygotowanej nowelizacji dokonano po myśli biskupów, gdyż – jak odnotował kard. Wyszyński w swoim dzienniku – „zdaniem p. Kani tow. Gierek nie chce zatargu z Kościołem, który ma w Polsce swoje zasługi”⁷⁹. Prymas w czasie obrad Episkopatu podkreślił, że redakcja końcowa nowelizacji „jest mniej demagogiczna i dostarcza argumentów do obrony praw Kościoła i poszczególnych obywateli. Zasadniczy jej błąd tkwi w tym, że Naród, który jest suwerenny, nie może konstytucyjnie zobowiązywać drugiego narodu do przyjaźni i współpracy, bo jest on także suwerenny”⁸⁰. Niewątpliwie tego typu ocena (obok innych ustępstw władz) przyczyniła się do poprawy odbioru postaci Gierka przez prymasa i miała doprowadzić do ich pierwszego spotkania w 1977 r.⁸¹

Prymas przychylnie patrzył na powstanie w 1976 r. zorganizowanej opozycji, gdyż odciażyło to nieco Kościół od roli inicjatora oporu społecznego. Równocześnie krytycznie oceniał wiele aspektów działalności powstałych wówczas organizacji kontestujących system polityczny PRL⁸². W czasie posiedzenia RG Episkopatu z 7 marca 1978 r. kard. Wyszyński wskazywał: „Stwierdzono, że są silne naciski na Kościół z różnych stron i próba wciągnięcia go w swoje rozgrywki. Jest duże uaktywnienie niektórych grup katolików świeckich niezrzeszonych. Podobnie Polskie Porozumienie Niepodległościowe

⁷⁶ S. Wyszyński, *W obronie życia Polaków. Do wiernych w Warszawie*, 9 III 1975, Warszawa, [w:] *idem, Nauczanie społeczne...*, s. 632.

⁷⁷ Cyt. za: M.P. Romaniuk, *Życie, twórczość...*, t. IV..., s. 323.

⁷⁸ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 335–336.

⁷⁹ S. Wyszyński, Pro memoria 1976, zapis z 6 II 1976, Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej.

⁸⁰ Protokół Konferencji Plenarnej Episkopatu z 18–19 lutego 1976, k. 72, Archiwum Archidiecezji Warszawskiej, Sekretariat Prymasa Polski, sygn. 04/279.

⁸¹ Szerzej *vide* R. Łatka, *Episkopat Polski...*, s. 316–322.

⁸² Szerzej *vide* J. Żaryn, *Kościół katolicki – hierarchia, kapłani, świeccy*, [w:] *Między Warszawą a regionem. Opozycja przedsierpniowa na Pomorzu Zachodnim*, red. M. Kowalczyk, M. Paziewski, M. Stefaniak, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej (Oddział Szczecin), Szczecin 2008, s. 19–31; R. Łatka, *Rada Główna Episkopatu Polski wobec przedsierpniowej opozycji (1976–1981)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 1, s. 110–136.

zajmuje się Kościołem. Nie możemy pozwolić się wciągnąć w ich aktywizację polityczną, ale z drugiej strony nie możemy ich zwalczać – Kościołowi i Narodowi one nie szkodzą, byleby tylko działały umiarkowanie, by nie przekroczyły limitu bezpieczeństwa. [...] Musimy bronić Kościoła, ale też musimy się bronić, by naród nie stanął w sytuacji trudnej. Co zyskamy, gdyby odszedł Gierek? Nieustannie stajemy wobec tylu niewiadomych⁸³. Postępowanie Kościoła wobec organizacji opozycyjnych w latach 1976–1980 prymas opisał na posiedzeniu RG 26 lutego 1980 r.: „[...] należy ich otoczyć jakąś opieką, nie angażując się w ich kontestację⁸⁴. Takie podejście wynikało również z posiadania przez Kościół własnego i popieranego przez większość społeczeństwa programu, o którym była mowa w powyższych rozważaniach.

Stosunek do „Solidarności” i ostatnie wskazania

Odpowiedzialność za naród i rozważa kard. Wyszyńskiego ujawniły się w pełni w czasie strajków z lipca i sierpnia 1980 r. oraz w jego stosunku do „Solidarności” jako ruchu społecznego. Prymas na początku 1979 r. zwracał władzom uwagę na pogarszającą się sytuację gospodarczą, która może zakończyć się wybuchem społecznego niezadowolenia na wielką skalę. W czasie rozmowy z Gierkiem z 24 stycznia wskazywał, że partia (PZPR) powinna się nawrócić, wyrzec się korupcji i propagandy sukcesu, a także życia w luksusie – winna odbyć się „moralna kuracja ludzi⁸⁵. Te wezwania okazały się nieskuteczne, gdyż władze nie miały zamiaru wprowadzać zmian w swojej polityce społecznej. Doprowadziło to do wybuchu strajków w lipcu 1980 r., które już w sierpniu ogarnęły cały kraj. Kardynał Wyszyński wzywał w tym czasie do odpowiedzialności i rozważa. Kierował się przede wszystkim obawą przed ewentualną interwencją sowiecką w Polsce oraz wymknięciem się sytuacji spod kontroli⁸⁶. Swoje stanowisko czytelnie wyraził w czasie homilii wygłoszonej z jasnogórskiego szczytu 26 sierpnia. Wezwał w niej do spokojnego rozważania sytuacji i przejścia odpowiedzialności za losy Ojczyzny. Wydzwięk wystąpienia stanowił rozczarowanie dla strajkujących⁸⁷. Uzasadnienie swojego stanowiska prymas przedstawił 7 września w czasie posiedzenia RG: „Musimy dobrze zrozumieć rzeczywistość. Jesteśmy nauczycielami Narodu. 26 sierpnia 1980 r. mówiłem do Narodu, a nie do partii. Niektórym wydawało się, że za mało pod partię. Nie mówiłem też do stoczniovców, inni powiedzieli, że za mało pod stocznię. Ja mówiłem do Narodu i dlatego ograniczyłem się do tych elementów zasadniczych starając się wydozować tak, abym nie był demagogiem, zwłaszcza w takiej sytuacji, w której nie wiadomo, do czego to jeszcze może doprowadzić [...]”⁸⁸. Można powiedzieć, że była to programowa deklaracja

⁸³ R. Łatka, *Episkopat Polski...*, s. 303.

⁸⁴ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 398.

⁸⁵ R. Łatka, *Prymas Wyszyński a system komunistyczny...*, s. 207.

⁸⁶ Szerzej *vide* R. Łatka, *Prymas Stefan Wyszyński wobec zagrożenia interwencją sowiecką i konsekwencje jego poglądów (1980–1981)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2018, t. 53, nr 1, s. 145–163.

⁸⁷ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 424–426.

⁸⁸ R. Łatka, *Episkopat Polski...*, s. 406.

kard. Wyszyńskiego, wskazująca, że kluczową w jego nauczaniu kategorią był naród oraz troska o los całej ojczyzny, wszystkich Polaków.

Prymas był przekonany, że nowo powstały związek zawodowy nie powinien zajmować się problematyką polityczną. Stosunek Kościoła do „Solidarności” bardzo jasno nakreślił w swoim dzienniku *Pro memoria* w lutym 1981 r.: „Popierając Solidarność – należy bronić ją przed rozszerzeniem zadań społ[eczno]-gosp[odarczych] na tereny polityczne”. Prymas, a za nim inni biskupi traktowali przemiany zapoczątkowane przez protestujących robotników jako element walki o odnowę i odrodzenie moralne społeczeństwa. W przekonaniu przywódcy polskiego Kościoła należało unikać demagogii, zachować spokój i rozwagę w formułowaniu żądań oraz skupić się na działalności organizacyjnej. Podkreślał także, że chociaż nie do Kościoła należy kierowanie ruchem społecznym, to jego zadaniem jest wskazywanie rozwiązań zaistniałej sytuacji wypływających z katolickiej nauki społecznej. Równocześnie wraz z pozostałymi biskupami prymas starał się nadać „Solidarności” chrześcijańskie oblicze oraz przytępić radykalizm części jej działaczy (szczególnie tych związanych z Komitetem Obrony Robotników)⁸⁹. Ponadto w pierwszych miesiącach 1981 r. kard. Wyszyński odegrał kluczową rolę w powołaniu niezależnego związku zawodowego dla rolników. Jego nieugięte stanowisko, odwołujące się wprost do praw naturalnych (przynależnych każdemu człowiekowi), których nie można pozbawiać mieszkańców wsi, przyczyniło się do wyrażenia zgody przez władze PRL na utworzenie Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych „Solidarność”⁹⁰.

Ostatnie swoje wskazania prymas przekazał biskupom 22 maja 1981 r. na posiedzeniu RG Episkopatu, w czasie którego wygłosił pożegnalne przemówienie: „[...] żadnego programu nie zostawiam, dlatego, że mój następca nie może być skrępowany żadnym programem. Musi rozeznawać sytuację Polski i Kościoła z dnia na dzień i stosownie do tego układać program pracy. Program w Polsce nie może być sztywny. Nasza stałość wyraża się w «Credo», wyraża się w «Ojczyzna», w «Zdrowaś Maryjo», w Ślubach Jasnogórskich, w zawierzeniu, które Ojciec Święty uczynił na Jasnej Górze. A reszta jest płynna”⁹¹. Nawet ten ostatni przekaz skierowany do biskupów świadczył jasno, że kard. Wyszyński zdawał sobie sprawę, jak zmiennym państwem jest PRL i z tego względu nie należy się przywiązywać do żadnych „schematów działania” wobec władz.

Podsumowanie

Kardynał Stefan Wyszyński okazał się być wielkim politykiem, choć nigdy nie wykazywał takich ambicji. Wynikało to z jego silnego poczucia patriotyzmu, który potwierdzał słowem (w swoim nauczaniu) i czynem (w postaci realizacji szeroko zakreślonych

⁸⁹ R. Łatka, *Kardynał Stefan Wyszyński wobec „Solidarności”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2017, nr 4, s. 82–91.

⁹⁰ A. Micewski, *Kardynał Wyszyński...*, s. 427.

⁹¹ P. Raina, *Kardynał Wyszyński*, t. 20: *Czasy prymasowskie 1981. Ostatnie miesiące*, Wydawnictwo „Arte”, Białą Podlaska–Warszawa 2010, s. 102–103.

programów duszpasterskich oraz nacisku na władze PRL), nie cofając się nawet przed cierpieniem jako konsekwencją obranej drogi. Należy podkreślić, iż mimo, że był osobą duchowną i kierował się przede wszystkim troską o zbawienie Polaków, to wypracował zwarty i oryginalny program społeczny, który śmiało możemy nazwać myślą narodową prymasa Stefana Wyszyńskiego. Na ową myśl kardynała składały się jego koncepcje wypracowane jeszcze w okresie II Rzeczypospolitej oraz w czasie okupacji niemieckiej i sowieckiej naszego państwa, z których intensywnie czerpał w trakcie prymasowskiej posługi. Zasadniczymi elementami tej myśli były: praktyczna troska o kondycję narodu (moralną, społeczną i intelektualną), którą starał się ulepszać przy pomocy specjalnie przygotowanych programów duszpasterskich, oraz walka o realizację polskiej (narodowej) racji stanu. W każdej z tych płaszczyzn możemy dostrzec oryginalność poglądów kard. Wyszyńskiego.

W czasie ponadtrzydziestoletniej posługi prymas dał się poznać jako wnikliwy obserwator sfery publicznej. Jego teksty dotyczące najważniejszych problemów społecznych, gospodarczych i ekonomicznych pokazują, jak celnie i błyskotliwie potrafił analizować zachodzące procesy polityczne.

Bibliografia

- Bartnik C.S., *Chrześcijańska nauka o narodzie według prymasa Wyszyńskiego*, Odnowa, Londyn 1982.
- Buczek J., *Kardynał Stefan Wyszyński obrońcą prawdy, wolności i sprawiedliwości w okresie zniewolenia komunistycznego*, [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa. Naród – patriotyzm – państwo w myśli i nauczaniu Prymasa Tysiąclecia*, red. E.K. Czackowska, R. Łatka, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego–Instytut Prymasowski, Warszawa 2019.
- Cywiński B., *Wichrzył w purpurze. Program duszpasterski prymasa Wyszyńskiego*, [w:] *Prymas Wyszyński a kultura katolicka*, red. K. Dybciak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, Warszawa 2002.
- Czackowska E.K., *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2013.
- Czackowska E.K., *Wizja historii w nauczaniu prymasa Stefana Wyszyńskiego*, [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa. Naród – patriotyzm – państwo w myśli i nauczaniu Prymasa Tysiąclecia*, red. E.K. Czackowska, R. Łatka, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego–Instytut Prymasowski, Warszawa 2019.
- Czuba K., *Prymas Stefan Wyszyński – obrońca polskiej kultury*, „Studia Prymasowskie” 2007, t. 1.
- Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce 1945–1989*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2006.
- Dziurok A., *Prymas Stefan Wyszyński wobec władz komunistycznych w latach 1949–1956*, „Studia Prymasowskie” 2012, t. 6.
- Fudali I., *Myśl społeczna Stefana Wyszyńskiego – Prymasa Polski*, Oficyna Poligraficzna „Apla”, Kielce 2003.
- Janczewski Z., *Prerogatywy prymasów Polski*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1998, t. 31.
- Kościół i prymas Stefan Wyszyński 1956–1966*, red. A. Dziurok, W.J. Wysocki, Katowice–Kraków 2008.

- Kozerska E., *Państwo i społeczeństwo w poglądach Piusa XI*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006.
- Krukowski J., *Uprawnienia nadzwyczajne kard. Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski, wobec zagrożeń ze strony reżimu komunistycznego*, „Studia Prymasowskie” 2001, t. 5.
- Kucharski W., *Ziemie Zachodnie i Północne jako racja stanu w myśli i działaniach prymasa Stefana Wyszyńskiego w latach 1948–1972 (ze szczególnym uwzględnieniem archidiecezji wrocławskiej)*, [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa. Naród – patriotyzm – państwo w myśli i nauczaniu Prymasa Tysiąclecia*, red. E.K. Czaczkowska, R. Łatka, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego–Instytut Prymasowski, Warszawa 2019.
- Kujawski W., *Szkic wrocławskich dziejów Stefana Wyszyńskiego*, „Ateneum Kapłańskie” 2001, t. 136, nr 3 (553), z. 3.
- Laskowska M., *Praca dziennikarska i redaktorska ks. Stefana Wyszyńskiego w latach 1924–1946*, „Studia Prymasowskie” 2009, t. 3.
- Lewandowski J., *Naród w nauczaniu kardynała Stefana Wyszyńskiego*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1989.
- Lewandowski J., *Wizja narodu polskiego w myśli Kardynała Stefana Wyszyńskiego*, „Bielsko-Żywieckie Studia Teologiczne” 2002, t. 3.
- Lewandowski J., *Wskazania Prymasa Tysiąclecia dla narodu polskiego*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2002, t. 1.
- Łatka R., *Czy Prymas Polski Stefan Wyszyński był antykomunistą?*, [w:] *Antykomunizm Polaków w XX wieku*, red. P. Kardela, K. Sacewicz, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej (Oddział Białystok), Białystok–Olsztyn–Warszawa 2019.
- Łatka R., *Czy prymasa Wyszyńskiego można określać mianem realisty politycznego*, „Politeja” 2013, nr 25, <https://doi.org/10.12797/politeja.10.2013.25.13>
- Łatka R., *Episkopat Polski wobec rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2019.
- Łatka R., *Kardynał Stefan Wyszyński wobec „Solidarności”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2017, nr 4.
- Łatka R., *Koniec odwilży w relacjach państwo–Kościół (1957–1958) z perspektywy Prymasa Stefana Wyszyńskiego*, [w:] *Christus vincit. Księga dedykowana Biskupowi Edwardowi Frankowskiemu w 80. rocznicę urodzin*, red. M. Krzysztofiński, J. Wołczański, Urząd Miasta Stalowa Wola–Fundacja Uniwersytecka–Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię–Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej (Oddział Rzeszów)–Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej, Stalowa Wola–Kraków–Lwów–Rzeszów–Toruń 2017.
- Łatka R., Mackiewicz B., Zamiatąła D., *Prymas Stefan Wyszyński. Biografia*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Soli Deo, Warszawa 2020.
- Łatka R., Marecki J., *Kościół katolicki w Polsce rządzonej przez komunistów*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2017.
- Łatka R., *Prymas Stefan Wyszyński wobec zagrożenia interwencją sowiecką i konsekwencje jego poglądów (1980–1981)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2018, t. 53, nr 1, <http://dx.doi.org/10.12775/SDR.2018.1.07>
- Łatka R., *Prymas Stefan Wyszyński. Niekwestionowany przywódca*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2020, nr 6.
- Łatka R., *Prymas Wyszyński wobec rzeczywistości politycznej doby Władysława Gomułki*, [w:] *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 2: 1956–1972, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej (Oddział Szczecin), Szczecin 2018.

- Łatka R., *Rada Główna Episkopatu Polski wobec przedsierniowej opozycji (1976–1981)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 1.
- Łatka R., *The Idea of The Common Good and The Reason of State in The Teaching of Primate Wyszyński*, „Theologica Varsaviensia” 2018, t. 56, nr 2, <https://doi.org/10.21697/stv.61.2.04>
- Mackiewicz B., *Rola kobiet w nauczaniu patriotycznym prymasa Wyszyńskiego (zarys problemu)*, [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa. Naród – patriotyzm – państwo w myśli i nauczaniu Prymasa Tysiąclecia*, red. E.K. Czaczkowska, R. Łatka, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego–Instytut Prymasowski, Warszawa 2019.
- Mazurek F.J., *Teologiczno-filozoficzny personalizizm katolickiej nauki społecznej w ujęciu Stefana Kardynała Wyszyńskiego*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2003, nr 1.
- Micewski A., *Kardynał Wyszyński, Prymas i mąż stanu*, Éditions du Dialogue, Paris 1982.
- Millenium czy Tysiąclecie*, red. B. Noszczak, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2006.
- Nęcek R., *Państwo w nauczaniu społecznym Prymasa Polski Stefana Wyszyńskiego*, Wydawnictwo św. Stanisława BM Archidiecezji Krakowskiej, Kraków 2004.
- Nęcek R., *Powinności obywatela wobec państwa w przekazie homiletycznym prymasa Stefana Wyszyńskiego* [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa. Naród – patriotyzm – państwo w myśli i nauczaniu Prymasa Tysiąclecia*, red. E.K. Czaczkowska, R. Łatka, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego–Instytut Prymasowski, Warszawa 2019.
- Nitecki P., „*Wiem, jak godną stolicę obejmuję w dziedzictwie*”. *Biskup Stefan Wyszyński, pasterz Kościoła lubelskiego*, Wyższe Seminarium Duchowne (Wrocław)–Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2012.
- Nitecki P., *Ksiądz Stefan Wyszyński jako profesor katolickiej nauki społecznej we Włocławku (1931–1939)*, „Studia Prymasowskie” 2007, t. 1.
- Nitecki P., *Ksiądz Stefan Wyszyński w perspektywie rozpoznania komunizmu*, „Studia Prymasowskie” 2009, t. 3.
- Nitecki P., *Ksiądz Stefan Wyszyński, student katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w latach 1925–1929*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2006.
- Nitecki P., *Włocławskie dzieje ks. Stefana Wyszyńskiego 1917–1946*, Soli Deo, Wrocław 2008.
- Noszczak B., *Antymielnium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2020.
- Noszczak B., *My, Naród. Polska i Polacy w millenijnym programie prymasa Stefana Wyszyńskiego (1956–1966/1967)*, [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa. Naród – patriotyzm – państwo w myśli i nauczaniu Prymasa Tysiąclecia*, red. E.K. Czaczkowska, R. Łatka, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego–Instytut Prymasowski, Warszawa 2019.
- Noszczak B., *Przygotowania do Millenium Chrztu Polski i Tysiąclecia Państwa Polskiego (1956–1965)*, [w:] *Millenium czy Tysiąclecie*, red. B. Noszczak, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2006.
- Obchody Millenium na uchodźstwie. W 50. rocznicę*, red. R. Łatka, J. Żaryn, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2016.
- Ozorkowski M., *Kobieta – służebnica w nauczaniu Stefana Kardynała Wyszyńskiego*, „Studia Teologiczne” 2001, nr 19.

- Parzyszek M., *Rodzina w nauczaniu kardynała Stefana Wyszyńskiego. Aspekt pedagogiczny*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2012.
- Pietrzak J., *Pełnia prymasostwa. Ostatnie lata prymasa Polski kardynała Augusta Hlonda 1945–1948*, t. 1, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2009.
- Polska teologia narodu*, red. C.S. Bartnik, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1988.
- Poniński A., *Realista i prorok. Zarys poglądów ks. Stefana Wyszyńskiego na komunizm i socjalizm*, „Ateneum Kapłańskie” 2001, t. 136, z. 3 (553).
- Pół wieku Milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956–1966/1967)*. *Studia i materiały*, red. B. Noszczak, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2017.
- Protokoły wizytacji kanonicznych przeprowadzonych przez biskupa lubelskiego Stefana Wyszyńskiego w parafiach na terenie obecnej diecezji zamojsko-lubaczowskiej 1946–1948*, wstęp i opracowanie, M. Leszczyński, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2020.
- Protokół Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski z 11 kwietnia 1957, Archiwum Archidiecezji Warszawskiej, Sekretariat Prymasa Polski, sygn. 04/174.
- Protokół Konferencji Plenarnej Episkopatu z 18–19 lutego 1976, Archiwum Archidiecezji Warszawskiej, Sekretariat Prymasa Polski, sygn. 04/279.
- Protokół Rady Głównej Episkopatu Polski z 26 stycznia 1971 r., Archiwum Archidiecezji Warszawskiej, Sekretariat Prymasa Polski, sygn. 04/26.
- Prymas Wyszyński a Niepodległa. Naród – patriotyzm – państwo w myśli i nauczaniu Prymasa Tysiąclecia*, red. E.K. Czaczkowska, R. Łatka, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego–Instytut Prymasowski, Warszawa 2019.
- Pylak B., *Stefan Wyszyński, biskup lubelski 1946–1949*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 2000.
- Raina P., *Kardynał Wyszyński*, t. 20: *Czasy prymasowskie 1981. Ostatnie miesiące*, Wydawnictwo „Arte”, Biała Podlaska–Warszawa 2010.
- Raina P., *Kardynał Wyszyński*, t. 3: *Czasy prymasowskie 1956–1961*, „Książnica Polska”, Warszawa 1994.
- Raina P., *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 3: *Lata 1975–1989*, Wydawnictwo „W drodze”, Poznań 1996.
- Raina P., *Stefan kardynał Wyszyński prymas Polski*, t. 1–3, Oficyna Poetów i Malarzy, Londyn 1979–1988.
- Raina P., *Stefan Kardynał Wyszyński. Prymas Tysiąclecia*, t. 1–5, Wydawnictwo „Lena”, Wrocław 2016.
- Rastawicka A., *Ten zwycięża, kto miłuje. Życie i nauczanie prymasa Stefana Wyszyńskiego*, Muzeum Jana Pawła II i Prymasa Wyszyńskiego, Warszawa 2020.
- Romaniuk M.P., *Życie, twórczość i posługa Stefana Kardynała Wyszyńskiego Prymasa Tysiąclecia*, t. 1–4, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1994–2002.
- Rynio A., *Wychowanie młodzieży w nauczaniu kardynała Stefana Wyszyńskiego*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2011.
- Skibiński P., *Do jakiego stopnia PRL był państwem polskim? Ocena prymasa Wyszyńskiego*, [w:] *Prymas Wyszyński a Niepodległa. Naród – patriotyzm – państwo w myśli i nauczaniu Prymasa Tysiąclecia*, red. E.K. Czaczkowska, R. Łatka, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego–Instytut Prymasowski, Warszawa 2019.

- Skibiński P., *Naród oczami przyszłego prymasa. Rozważania ks. Stefana Wyszyńskiego w książce „Miłość i sprawiedliwość społeczna”*, „Teologia Polityczna” 2006–2007, t. 4.
- Stefan Kardynał Wyszyński wobec Ziem Zachodnich i Północnych oraz stosunków polsko-niemieckich. W 100-lecie urodzin Prymasa Tysiąclecia, red. T. Dzwonkowski, C. Osękowski, Katolickie Stowarzyszenie „Civitas Christiana”–Garmond, Warszawa–Poznań 2001.
- Struzik Z., „Rodzina Bogiem silna mocą swego narodu”. Nauczanie o rodzinie kard. S. Wyszyńskiego, „Kultura – Media – Teologia” 2010, nr 3.
- [Tysiąc dziewięćset sześćdziesiąty szósty] 1966. Millenium Chrztu Polski Prymasa Stefana Wyszyńskiego. Perspektywa teologiczno-społeczna, red. E.K. Czaczkowska, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2016.
- Uprawnienia wyjątkowe prymasa Stefana Wyszyńskiego. Wybór dokumentów 1948–1979, wybór i opracowanie K. Śmigiel, P. Lewandowski, Wydawnictwo Bernardinum, Pelplin 2020.
- W obronie niepodległości. Antykomunizm w II Rzeczypospolitej, red. J. Kloczkowski, F. Musiał, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2009.
- Wysocki W.J., *Reakcje władz na millenijną nowennę i peregrynacje*, „Studia Prymasowskie” 2008, t. 2.
- Wyszyński S., *Duch pracy ludzkiej. Myśli o wartości pracy*, Soli Deo, Warszawa 2020.
- Wyszyński S., *Duszpasterz w budowaniu ustroju korporacyjnego*, „Ateneum Kapłańskie” 1939, t. 43.
- Wyszyński S., *Faszyzm a Kościół*, „Prąd” 1930, nr 17.
- Wyszyński S., *Katolicka nauka społeczna. Wybór artykułów z „Ateneum Kapłańskiego” z lat 1929–1946*, Wydawnictwo Diecezjalne, Włocławek 2001.
- Wyszyński S., *List pasterski na Ingres do Gniezna i Warszawy*, 6 I 1949, [w:] *idem, Dzieła zebrane*, t. I: 1949–1953, Soli Deo, Warszawa 1991.
- Wyszyński S., *Nasz Ojciec, ksiądz Władysław Kornilowicz*, Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa 1980.
- Wyszyński S., *Nauczanie społeczne 1946–1981*, Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, Warszawa 1990.
- Wyszyński S., *O godności kobiety*, Wydawnictwo Sumus, Zielonka 2020.
- Wyszyński S., Pro memoria 1975, zapis z 17 II 1975, Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej.
- Wyszyński S., Pro memoria 1976, zapis z 6 II 1976, Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej.
- Wyszyński S., *Pro memoria*, t. 1: 1948–1952, opracowanie P. Skibiński, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2017.
- Wyszyński S., *Pro memoria*, t. 2: 1953, opracowanie E.K. Czaczkowska, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2017.
- Wyszyński S., *Pro memoria*, t. 3: 1953–1956, opracowanie I. Czarczińska, A. Gałka, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Archidiecezja Warszawska i Archidiecezja Gnieźnieńska–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, Warszawa 2018.
- Wyszyński S., *Pro memoria*, t. 5: 1953–1956, opracowanie M. Krupecka USJK, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Archidiecezja Warszawska i Archidiecezja Gnieźnieńska–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2018.
- Wyszyński S., *Pro memoria*, t. 6: 1959, opracowanie G. Łeszczczyński, opracowanie G. Łeszczczyński, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Archidiecezja Warszawska i Archidiecezja Gnieźnieńska–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2020.

- Wyszyński S., *Pro memoria*, t. 7: 1960, opracowanie. R. Łatka, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Archidiecezja Warszawska i Archidiecezja Gnieźnieńska–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego–Instytut Prymasowski–Muzeum Jana Pawła II i Prymasa Wyszyńskiego, Warszawa 2019.
- Wyszyński S., *Pro memoria*, t. 8: 1961, opracowanie M. Wiśniewska, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej–Archidiecezja Warszawska i Archidiecezja Gnieźnieńska–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego–Instytut Prymasowski–Muzeum Jana Pawła II i Prymasa Wyszyńskiego, Warszawa 2019.
- Wyszyński S., *W obronie życia Polaków. Do wiernych w Warszawie*, 9 III 1975, Warszawa, [w:] *idem, Nauczanie społeczne 1946–1981*, Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, Warszawa 1990.
- Wyszyński S., *W światłach tysiąclecia chrześcijaństwa Polski*, „Tygodnik Powszechny”, 1 VI 1958.
- Wyszyński S., *Wszystko postawiłem na Maryję*, Éditions du Dialogue, Paris 1980.
- Wyszyński S., *Z głębi duszy. Kalendarzyk łaski, Soli Deo*, Warszawa 2019.
- Wyszyński S., *Zapiski millenijne. Wybór z dziennika „Pro memoria” z lat 1965–1967*, Soli Deo, Warszawa 2001.
- Wyszyński S., *Zapiski więzienne*, Soli Deo, Warszawa 2006.
- Zabielski J., *Umiłowanie ziemi ojczystej jako wyraz miłości ojczyzny w nauczaniu kardynała Stefana Wyszyńskiego*, „Studia Prymasowskie” 2007, t. 1.
- Zamiatała D., *Katolicy koncesjonowani wobec obchodów Millenium*, [w:] 1966. *Millenium Chrztu Polski Prymasa Stefana Wyszyńskiego. Perspektywa teologiczno-społeczna*, red. E.K. Czackowska, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2016.
- Zieliński Z., *Duszpasterski aspekt obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski*, [w:] *Kościół i prymas Stefan Wyszyński 1956–1966*, red. A. Dziurok, W.J. Wysocki, Katowice–Kraków 2008.
- Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce 1944–1989*, Wydawnictwo Neriton–Instytut Historii PAN, Warszawa 2003.
- Żaryn J., *Kościół katolicki – hierarchia, kapłani, świeccy*, [w:] *Między Warszawą a regionem. Opozycja przedsierniowa na Pomorzu Zachodnim*, red. M. Kowalczyk, M. Paziewski, M. Stefaniak, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej (Oddział Szczecin), Szczecin 2008.